

LOVAŠ ELDINA

Eszék társadalma az 1814. évi népszámlálásban^{*}

The society of Osijek in the 1814 population census

Doktori értekezésem tárgya Eszék szabad királyi város népessége és társadalma az 1814-es összeírás tükrében. A témaválasztás több okból is adott volt. Eszék fontos relevanciával bírt a korszakban. Fontossága már az oszmánok alóli felszabadulása után kezdett megmutatkozni, miután több fontos funkciót is ellátott a régióban. Először védelmit, majd közigazgatásit, kereskedelmit, oktatásit és kulturálisit is. A 18. századi és 19. század eleji magyarországi és horvátországi városhálózatban Eszék azon kevés városok közé, amelynek sikerült elnyernie a szabad királyi városi rangot.

A horvátországi és szlavóniai szabad királyi városok közül Eszék emeltetett a legkésőbb a szabad királyi városi rangra, aminek oka a város 18. századi közigazgatásában keresendő, ugyanis 1786-os egyesítésük előtt, a várost alkotó három városrész egy-egy önálló kamarai városként működött. Annak ellenére, hogy a városegyesítésre, majd a szabad királyi városi rang elnyerésére is sor került, a városi vezetőség percepciójában a három részre tagoltság továbbra is fennállt, amit a magisztrátus által keletkezett források is jól igazolnak. A város társadalmának szempontjából ez az eszéki „specialitás” abban nyilvánul meg, hogy külön és együtt is érdemes vizsgálni a városrészeket, ugyanis a 18. század során különböző funkciókat láttak el, és a területükön élő népesség sem volt egységes etnikai, felekezeti hovatartozásuk és foglalkozásuk szempontjából sem.

Eszék kiemelkedő szerepének ellenére, társadalmának a vizsgálata eddig elkerülte a kutatók figyelmét, akik inkább a hagyományos várostörténet-írásra támaszkodva a várossal kapcsolatos politikai eseményeket sorolták fel vagy a közigazgatásban végbemenő folyamatokat jellemezték. Ezekben a kutatásokban a város társadalmának a bemutatására kisebb (al)fejezeteket szántak. Ez okból a

^{*} Témavezető: Dr. Gözsy Zoltán. „Európa és a magyarság a 18–20. században” doktori program.

történetírás „adós” volt egy olyan kutatással, amelynek fókuszában kizárólag a város népessége és társadalma állt, és amely mikroszinten betekintést nyújthat a szlavóniai szabad királyi városok társadalmába, amit e kutatás pótolni kíván. Mivel a horvát historiográfiában a szlavóniai és horvátországi szabad királyi városok társadalmának az alapos és rendszeres kutatása még várat magára, jelen vizsgálódás kiindulópontja lehet azoknak a jövőbeli kutatásoknak is, amelyek hozzájárulhatnak a városi társadalmak lokális és regionális jellemzőinek a feltárásához, és a köztük lévő analógiák bemutatásához.

Az 1814-es összeírás jelentősége a város társadalomtörténeti vizsgálata szempontjából abban nyilvánul meg, hogy az első olyan forrásanyagot jelenti, ami közvetlenül a szabad királyi városi rang elnyerése után készült. Tartalmát tekintve teljes, minden városrész kötete fennmaradt, így a róluk készült adatok lehetővé tették a város nem nemes társadalmának a teljes rekonstrukcióját, és a városrészek társadalmának és népességének az összehasonlítását egyaránt. A forrásadottságnak köszönhetően a városi társadalom kutatható volt mezo- és mikroszinten egyaránt. Keletkezési idejét tekintve, mivel a napóleoni korszak idején készült, egyfajta kuriózumnak számít az eddigi népességösszeírások kutatásában, nemcsak a mai Horvátországon, hanem Magyarországon is. Az összeírás gyűjtőpontja Eszék történetének, amellyel több, korábbi folyamat is kutatható, mert a 18. századi városi társadalom kutatására alkalmas források zöme megsemmisült, így ez az első olyan forrás a város újkori történetében, amelybe a város minden nem nemes lakóját felvették. Egyben ez az oka annak is, hogy a város történeti demográfiai és társadalomtörténeti jellemzőinek a bemutatása az 1814-es évre korlátozódik.

A dolgozat elkészítése során az volt a célom, hogy minél több, a város népességével kapcsolatos forrást felhasználjak a dolgozat megírásához. Az említett összeírás mellett kutattam a város *Prothocollumait*, a hozzájuk fűződő iratanyagot és a város polgárkönyveit is. Kutatásomba bevontam a városi lakosságtól fennmaradt kisszámú végrendeletet is, amelyek a többi forráshoz képest igen fragmentáltak, de általuk betekintést nyerhettem a háztartásfői státusz öröklésének rendszerébe a férfi háztartásfő halálának bekövetkezése után. Az állami szervektől származó források mellett kutattam az egyháziakat is, elsősorban a katolikus püspökök által keletkeztetett kánoni látogatások feljegyzéseit és a városban tevékenykedő szerzetesrendek évkönyveit. A népességre vonatkozó adatokat tartalmazó források mellett fontos megemlíteni az összeíráshoz készült tájékoztatót (*Instructiones*) is, amely által megismerhetővé váltak az összeírás jogi kategóriái, de rávilágított arra a tényre is, hogy a rendi státusz alapján történő csoportosítás nem alkalmas a város teljes lakosságának a bemutatására. Ez utóbbi probléma leginkább a rendi kiváltságokkal nem rendelkező csoportokat érinti.

A relatíve jó forrásadottság ellenére, az elemzést a források tartalma is befolyásolta. Az 1814-es népességösszeírás elsősorban a Birodalomban lévő hadköteles

férfi lakosság adatainak összegyűjtését szolgálta, így a felvételi ívekből kimaradtak a nemesek, az aktív szolgálatban álló katonák és az egyházi szolgálatot teljesítő személyek. A városban élő női lakosságot ugyan nevük és a háztartáson belül betöltött szerepük szerint feljegyezték, de semmilyen más egyéni adatot (születési év, felekezeti hovatartozás) nem közölnek róluk, ami a korszak többi népszámlálására is jellemző volt. Így a kor, felekezeti és foglalkozáscsoport szerinti vizsgálat a város férfi lakosságára korlátozódott. Az összeírás által azonban megismerhetővé vált a rendi kiváltságokkal rendelkező két csoport (polgárok, honoráciorok), a rendi kiváltságokkal nem rendelkező (többi városlakó) és a városi társadalom peremén lévő (koldusok) csoportok.

A dolgozat elkészítésekor törekedtem az interdiszciplináris megközelítésre, ami a várostörténet-írás egyik fő jellemzője. A város népességével kapcsolatos adatokat (népszámszám, kor és nem szerinti feloszlás, felekezeti hovatartozás, migráció, háztartásszerkezet és háztartásrekonstrukció) a történeti demográfiai eszközeivel és módszereivel elemeztem, míg a város társadalmát (jogi státusz, foglalkozáscsoportok) a legújabb lokális társadalomtörténeti vizsgálatok eredményei szerint mutatom be, amelynek legnagyobb előnye, hogy lehetővé teszi a mikroelemzéseket. Mivel az effajta kutatások már nem a makroszintű elemzésekből indulnak ki, eredményeik által árnyaltabbá tehető az egyes társadalmi csoportokról alkotott általános kép. A forrásadottságból kiindulva úgy döntöttem, hogy először a város népességére vonatkozó történeti demográfiai adatokat mutatom be, amit egy társadalomtörténeti elemzés követ. Az adatok vizsgálatát először mezoszinten végeztem el, tehát a város teljes egészére vonatkozóan, majd felülről lefelé haladva a kapott eredményeket leszűkítettem a városrészekre és a városlakók egyes csoportjaira.

A disszertáció megírásához használt egyik módszer a Laslett és Hammel nevéhez fűződő háztartásszerkezeti vizsgálat módosított klasszifikációja. Az általuk végzett kutatások alapjául olyan források szolgáltak, ahol a háztartások tagjainak neve mellett feljegyezték az egy háztartásban élő személyek rokoni kapcsolatait is. Ezáltal a klasszifikációjuk alapja a családon belül megjelenő rokoni viszony volt, amelynek segítségével a háztartásokat hat különböző csoportba különítették el, amelyeken belül különböző alosztályok jelennek meg. A klasszifikáció elterjedtebb használatával viszont az említett módszert több kritika is érte. Figyelembe véve a módszer hiányosságait, az általam használt rekonstrukcióhoz a módosított lasletti háztartásrekonstrukciót alkalmaztam. A módszer hiányosságait a magyar történeti demográfusok által felvetett javaslatok szerint módosítottam, amelyek a kiterjesztett és többcsaládos háztartásokat érintették. Ezzel vizsgálható lett a háztartáson belüli hierarchia is.

A háztartásrekonstrukciós módszer mellett a dolgozat megírásához a társadalomtörténetben kiemelkedően fontos szerepet játszó kvantitatív módszereket használtam. A módszerek előfeltétele egy számítógépes adatállomány létrehozása

volt. Az általam kutatott népességösszeírás adatait MS Excelbe vittem be, először az összeírásban szereplő harminc kategória szerint mind a négy városrészre vonatkozóan, majd az adatok elemzése előtt a könnyebb szűrés és feldolgozás érdekében egyes kategóriákat összevontam, míg másokat felbontottam, illetve a táblázatot új kategóriákkal bővítettem. Így a doktori disszertáció megírásához szükséges adatbázis összesen 25 szűrésre alkalmas oszlopot tartalmazott. Az összeírás adatait utólag kiegészítettem a polgárkönyv „*natio*” rovatával is, amelynek segítségével megválaszolhatóvá vált az eszéki polgárok származási helye is. Az adatállomány összesen 9360 egyént és 1859 háztartást tartalmaz. Mivel Eszék 1814-es népességét városrészek szerint írták össze, a komparatív módszert a városrészek adatainak összehasonításánál alkalmaztam, hogy be tudjam mutatni a városban uralkodó általános trendeket, illetve a városrészekben megjelenő esetleges egyediségeket. A főszövegben a teljes város népességére vonatkozó adatokat foglaltam össze, illetve a városrészek közötti különbségekre és hasonlóságokra helyeztem a hangsúlyt. A városrészek egyéni adatai (táblázatok, korfák, ábrák) a mellékletekben található.

A kutatás főbb eredményeit a következőképpen lehet összefoglalni: Eszék népességszámát illetően – az 1814-es népességösszeírás szerint 9360 nem nemes lelket számlált – a magyarországi városok népességének ranglétrájának a vége felé helyezkedett el, míg horvátországi viszonylatban ezzel a lélekszámmal a Horvát-Szlavón Királyság legnagyobb lakosságszámú városává nőtte ki magát, maga mögé utasítva Zágrábot és Varasdót is. Más városok társadalmához hasonlóan Eszéken is a fiatal korszerkezetű népesség dominált. A római katolikus lakosság túlsúlyát és az ortodoxok arányát illetően hasonló volt Szegedhez, míg a férfi lakosság felülreprezentáltsága tekintetében Pesthez. A korszak szabad királyi városainak háztartásairól alkotott képbe beleillik Eszék is. Területén az egyszerű, vagyis nukleáris családi háztartások voltak többségben. Ezek túlnyomó részét, Kassához hasonlóan, a gyermekkel rendelkező nukleáris családok alkották. A magyarországi településekhez hasonlóan Eszéken is megmutatkoztak a népcsoportok különböző háztartástípusainak modelljei.

A városlakók zömét a helybeliek alkották, amit a népességösszeírás is igazolt. A város vonzáskörzete inkább a környező megyékre és településre terjedt ki, amiről az Eszékre érkező inasok és legények származási helye tanúskodik. Zömük a baranyai és szlavóniai falvakból érkezett a városba. Az eszékieket a helyben tartózkodás jellemezte. Az esetükben kirajzásról nem beszélhetünk, ugyanis kevés helybeli hagyta el a város területét, ha pedig mégis ideiglenesen távol volt, akkor többségük ebben, vagy a szomszédos vármegyékben tartózkodott.

A korszakban Eszék társadalma a rendiség szempontjából – a többi szabad királyi városhoz hasonlóan – a rendi kiváltságokkal rendelkező, és rendi kiváltságokkal nem rendelkező csoportokra különíthető el. Az első kategóriába kerültek a honoráciorok és polgárok, akiknek együttes aránya a teljes népességben 6% körüli

volt. Ha mellettük figyelembe vesszük a városban élő nemeseket és az összes egyházi szolgálatot végző személyt, akiknek arányát a forrásokból sajnos nem tudjuk egészen pontosan megállapítani, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a városlakók több mint 80%-a a rendi kiváltságokkal nem rendelkezők csoportját alkotta, tehát egyszerű városlakók voltak.

A népeességösszeírásban szereplő jogi kategóriák nem tükrözték a városi lakosság foglalkozás-szerkezetét, amely által választ lehetett volna kapni a város gazdasági jellemzőire. Ezt az elemzést az A-ívben szereplő foglalkozások pontos bejegyzése tette lehetővé. A város területén a 18. századhoz hasonlóan a két vezető gazdasági ág, az ipar és a kereskedelem volt, amit a mezőgazdaság követett. A megművelésre alkalmas földterület hiánya miatt a mezőgazdasági munka az eszéki lakosság csak egy kis részének tudta biztosítani az egzisztenciáját.

A város társadalmában kiemelkedő szerepe volt a polgárságnak. Az eszéki városi magisztrátus – Pesthez hasonlóan – a nem helyben születetteket sem zárta ki a polgárjog odaítéléséből. A dolgozatban használt források statikus jellegük miatt nem alkalmasak a polgárok életútjainak az elemzéséhez, de ahhoz elegendőek, hogy vizsgáljuk a városi társadalmon belül az egyéni dinamizmust, amit a forrásban szereplő státuszuk ír le a legjobban. Az eszéki polgárok köréből is fel lehet sorolni több olyan személyt, akinek a státusza időközben változott vagy egyszerre több státuszt töltött be. Ezek jól tükrözi az eszéki polgárok társadalmi dinamizmusát, státusváltását, ami a korszakban a többi szabad királyi város polgárságát is jellemezte.

A 19. század elején a város 18. századi képéhez képest nem látunk érdemi változásokat sem a város arculatában, sem a városrészek funkcióiban, sem azok jellemzőiben. A városrészek egyéni karakterei a 19. század elején továbbra is erősebbnek bizonyultak annál, hogy a szabad királyi státusz elnyerése után megváltoztassák arculatukat, és hozzájáruljanak az egységes város képének a megteremtéséhez. Ha a város egészét vesszük górcső alá, akkor a 18. századhoz képest népeesség-növekedést észlelünk. A 18. századhoz képest, a 19. század elején a nem nemes lakosság köréből két társadalmi csoport emelkedett ki: a polgárok és a honoráciorok. A város gazdasági szerkezetében nem történt érdemi változás, csak az iparosok és a kereskedők száma növekedett meg. A város gazdaságát továbbra is az ipar és a kereskedelem határozta meg. A polgárok körében már érzékelhető a polgár fogalom változása, amelyben egyre nagyobb szerepet kapott az individualizmus, a racionalizmus és a piaci szükségletek kielégítéséhez szükséges alkalmazkodási készség. Hogy a város milyen gyorsan tudott átalakulni egy modern polgári társadalommá, erre majd a jövőbeli kutatások tudnak választ adni.

A disszertáció az alábbi linken érhető el: <https://pea.lib.pte.hu/handle/pea/24036>